https://doi.org/10.53656/his2026-3-4-bog

Civilization Boundaries
Цивилизационни граници

БОГОМИЛСТВОТО И ИСЛЯМИЗАЦИЯТА (ИСТОРИОГРАФСКИ АСПЕКТИ)

Д-р Джени Иванова
Институт за исторически изследвания – Българска академия на науките

Abstract. The present study examines the historiographical debate surrounding the relationship between Bogomilism and the process of Islamisation in the Balkans, with a particular focus on Bosnia. Bogomilism, a dualistic Christian heresy that emerged in the medieval Bulgarian lands, spread widely across Southeastern Europe and became especially influential in regions such as Bosnia, where religious diversity and institutional fragmentation were characteristic features of the late medieval period.

The article traces the origins of the so-called "Bogomil theory" of Islamisation, which suggests that adherents of Bogomilism were more inclined to convert to Islam following the Ottoman conquest due to doctrinal similarities or their marginal position within Christian society. This theory, developed in late Ottoman and modern historiography, has been widely debated and often challenged.

Drawing on a comparative and interdisciplinary methodology, the study analyzes abroad range of historiographical sources, examining Ottoman tax registers, narrative accounts, archaeological evidence, and epigraphic materials such as tombstones. These sources and studies reveal that Islamisation was a gradual and complex process, shaped by demographic changes, social mobility, economic incentives, and administrative structures under Ottoman rule, rather than by direct religious continuity with Bogomil beliefs.

The research highlights that earlier interpretations overstated the role of Bogomilism, often influenced by ideological and national narratives, particularly in the context of Bosnian identity formation. Modern scholarship increasingly rejects the idea of a direct causal link between Bogomilism and Islamisation, emphasizing instead the diversity of religious experiences and the significance of broader socio-political factors.

In conclusion, while the "Bogomil theory" continues to persist in certain historiographical and public discourses, it lacks solid empirical support. The Islamisation of Bosnia should be understood as a multifaceted historical phenomenon, embedded in the wider context of Ottoman expansion, regional dynamics, and evolving identities in Southeastern Europe.

Keywords: Bogomilism; Bogomil theory; religious conversions to Islam; Ottoman rule; Bosnia

Богомилството и ислямизацията са две обширни теми, засягащи съседни епохи в миналото на Югоизточна Европа. И до днес двете притежават своята актуалност, тъй като са дълбоко вкоренени в политическата, идеологическата и духовната сфера на съвременните общества в различни измерения. Целта на настоящата статия е да представи гледните точки в историографията за връзката между богомилството и конверсиите към исляма, възникнали още по времето на османската власт на Балканите и развили се впоследствие от модерните историографии на базата на различни исторически извори. Ще бъдат разгледани само основните постановки за „допирните точки" между богомилството и ислямизацията и тяхното осмисляне в нашето съвремие.

В историческата наука, и в частност българската, темата за ислямизацията през османския период заема централно място поради редица причини. Тя е съществена за изследването за духовните и етнодемографските промени през XV – XIX в., но и заради историографските „употреби" и политическите измерения на проблематиката през XX в. (Zhelyazkova 2002, pp. 223 – 266; Adanır 2004, pp. 267 – 304; Gradeva 2012, pp. 187 – 222). Като цяло, в различни периоди темите за богомилството и ислямизация изплуват в служба на конкретни пропагандни цели, свързани най-вече с политически конфликти, а в някои балкански региони – като част от аргументацията за различна идентичност.

В тази проблематика се групират различни теми. Важен въпрос в историографски план, който се оказва определящ за обяснението на етнорелигиозните и ислямизационните процеси сред балканското население, е този за идейно-религиозното състояние на Балканите в навечерието на османското завоевание. Става дума за състоянието на християнската вяра, за борбите между официалната църква и различните ереси, което се приема от част от авторите като предпоставка за бъдещите религиозните изменения сред балканските народи. Тук обаче ще се опитам да насоча погледа към изследванията, засягащи османската история, които дават яснота върху началните процеси на установяване на новата власт и подкрепят тезите за (не)приемствеността между богомилството и исляма в Босна. Напоследък се приема, със сериозни аргументи, че нямаме основания да смятаме, че тази християнска ерес способства за обръщането в исляма. Въпреки това темата продължава да бъде обект на дискусии поради различни причини, и най-вече във връзка с идентичността на съвременните босненци.

Групирането на основните изследвания в статията следва хронологичната последователност на изложените основни (хипо)тези и върху коментари на исторически извори в науката, анализирани във връзка с религиозните промени и конверсии. В историографското поле се обособяват няколко кръга във връзка с богомилството и ислямизацията. Те са базирани на проучвания върху османските данъчни регистри (*дефтери*) за региона, християнски сведения

на духовни лица или пътешественици, босненските средновековни *стечи*[1] и генеалогични изследвания. Литературата по темата е значителна, затова в хода на изложението ще се фокусирам върху базисни изследвания за развитието на историческия контекст в Босна, богомилството и ислямизацията по време на Късното средновековие и османския период.

В предосманската епоха се развиват и активизират някои еретически движения сред балканското население. Част от общностите се насочват към исихазма, други към павликянството и богомилството. Влиянието на българското богомилство се засилва и добива значителни позиции сред населението от Североизточна България, Македония, Родопите, Сърбия, Босна и др. (Angelov 1961, p. 34, p. 298; Obolensky 1998, pp. 112 – 118, p. 158; Fine 1975, p. 117). След османското нашествие еретическата дейност губи движещата си роля. Тя обаче, по всяка вероятност, способства за промяната в духовната обстановка на Балканите. Населението, изглежда, не е сплотено в единни религиозни възгледи, което се оказва решаващо за ислямизацията на част от местното население.

Богомилите и павликяните отричат официалната църква, основните християнски обреди, символите на християнството и това според някои автори благоприятства изключително за по-лесното приспособяване на населението към догмите на исляма (Zhelyazkova 1990, p. 147). Освен това изследователите посочват, че въздействие върху религиозния мироглед, още преди настаняването на османците на Балканите, оказват и някои мистични ислямски ереси. Б. Алексиев и Н. Граматикова, по сведения на арабските автори Абу-л Фида и Ибн Батута, стигат до извода, че през първите десетилетия на XIV в. по Северозападното черноморско крайбрежие вече съществува общност, чиито представители са последователи на хетеродоксния ислям, обединена около култа към Саръ Салтък (Alexiev 2005, pp. 19 – 20; Gramatikova 2011, p. 147). Мюсюлманските секти съчетават отделни черти от различни религиозни вярвания.[2] За тяхното разпространение на Балканите способства именно религиозният синкретизъм в това сложно идейно и религиозно оформяне на ислямския мистицизъм (Staynova 1986, pp. 88 – 89; Zhelyazkova 1986, pp. 103 – 104; Gramatikova 2011, pp. 153 – 158).

По отношение на обръщането в исляма в историографски план сред балканските християнски секти най-много е акцентирано върху богомилството и босненския случай. Този въпрос все още е обект на дискусии. До втората половина на XIX в. е смятано, че босненската патаренска църква е дуалистична по своята доктрина и като такава служела „като свързващо звено между богомили и катари“ (Adanır 2002, p. 285). През втората половина на XX в. се появяват забележителни монографии, изследващи религиозните движения в миналото (Angelov 1961; Obolensky 1998; Runciman 1982).

През Средновековието богомилството се разпространява в различни час-

ти на Балканите. То е засвидетелствано в Македония, Тракия и Сърбия през XII в. (Obolensky 1998, pp. 197 – 199). През 70-те години на същото столетие сръбският владетел Стефан Неманя (1168 – 1196) провежда църковен събор за прогонване на еретиците и се предполага, че част от тях са избягали към съседни области, като през XIII в. тяхното присъствие в Босна и Далмация е засвидетелствано в изворите (Runciman 1982, pp. 100 – 103; Fine 1975, pp. 117 – 118).

Средновековна Босна е разнолика в религиозно отношение. Освен католицизма и православието патаренското движение пуска дълбоки корени там, „оставяйки следи върху земята и хората“ (Andrić 1924, p. 14; Adanır 2004, p. 285). Ереста в Босна се разраства дотолкова, че впоследствие става популярно обособяването ѝ като „Босненска църква“ (Džaja 1978, pp. 54 – 67; Fine 1975, pp. 148 – 153; Lopašić 1994, p. 164). Дълго време в историографията се смята, че в периода след завоеванието на региона от османците богомилите масово приемат исляма. Това в известна степен се обяснява с легендата за завладяването на Босна поради предателството на богомилите и тяхната колаборация с османците по време на сраженията. Според тази версия босненските еретици са подложени на гонения от страна на Католическата църква и затова предпочитат да се насочат към новоустановяващата се османска власт. Много скоро приемат исляма и стават важна част от провинциалната аристокрация на империята (Džaja 1984, p. 23).

През XX в. А. Соловьов в серия публикации се опитва да докаже, че църквата в Босна през XIII – XV в. е богомилска по характер и следователно еретическа, що се отнася до католическата и православната теология. Той смята, че богомилството изчезва в резултат на масовото ислямизиране на представителите на „Босненската църква“. Смяната на вярата започва веднага след завоеванието от 1463 г., доброволна е и главната причина за бързата конверсия е близостта между богомилството и исляма (Solovjev 1949, pp. 72). Соловьов смята, че босненските нови мюсюлмани са „слаби“ във вярата си, като запазват своите предишни еретични вярвания и практики и затова са наричани „потури“[3] (Solovjev 1949, pp. 59). Авторът се позовава на различни източници. Той изследва византийски и славянски извори, отнасящи се за богомилството. Въвежда в научна употреба т. нар „Еничерски кодекс“ – документ за „доброволното“ девширме (Solovjev 1949, pp. 51 – 52).[4]

През втората половина на миналия век специалистите започват да се обединяват около по-диференциран подход и се появяват изследвания, базирани на османски източници, документи от архивите на Дубровник, Венеция и др., както изследванията върху някои материални паметници от археолози и изкуствоведи, които поставят комплекс от въпроси и корекции на историческата картина за предателската роля на богомилите и масовото ислямизиране на

еретическата общност (Džaja 1984, p. 23; Adanır 2002, pp. 285 – 294).

Османските данъчни регистри

Завладяването на Босна от османците и последвалите миграции, конверсии и като цяло, османизацията на босненското пространство от десетилетия са разглеждани в историографията като „особен случай“[5] (Zhelyazkova 1990, p. 120). В това „специфично“ историческо развитие се оформят две тенденции, засягащи аспекти от политическата и религиозната история на страната. Едни от най-коментираните въпроси са свързани с босненската аристокрация и нейното интегриране в новите условия и спорния характер на „Босненската църква“ в предосманския период (Džaja 1984, p. 23).

През втората половина на XX в. изследователите започват да въвеждат в обращение османската държавна документация за региона и по-конкретно работят върху първите данъчни регистри (от типа *tapu tahrir defterler*) на населението от новите територии. М. Т. Окич за първи път изследва непубликувани османски регистри за региона на Босна и Херцеговина за 1468/69 г. и установява една по-специфична терминология, различна от традиционното обозначение *гебран* или *кяфир* (неверници).[6] Става дума за названието „*кристиян*“.[7] Изследователят приема, че с този термин в *дефтерите* са обозначавани т. нар. „съвършени богомили“ и че те са разпознаваеми като отделна общност дори след османското завоевание (Okiç 1960, p. 115). За тази интерпретация обаче няма достатъчно примери в други изследвания на ранните османски регистри и на този етап тя си остава хипотетична. От друга страна, е необходимо да се отбележи, че малцина от еретиците достигат до ниво „съвършени богомили“ и би било странно да се твърди, че цели села или част от домакинствата имат подобна духовна осъзнатост. Специалистите приемат, че е необходимо да се прави разлика между отделните категории богомили и по-специално между „съвършените“, които са теоретици и проповедници, и обикновените последователи (Angelov 1961, pp. 182 – 183). Твърде съмнително е да се допусне, че цели села или конкретни домакинства, вписани в османския регистър, се състоят само от „съвършени“ богомили. Възможно е също така регистраторът, който въвежда данните, да вписва названието „*кристиян*“, така както се представят жителите на описваните селища. Факт е обаче, че в други държавни регистри такова означение досега не е срещано в проучванията за данъчните регистрации.

Османският данъчен регистър за 1468/69 г., публикуван от Н. Филипович, разкрива скромен брой мюсюлмански домакинства (Lopašić 1994, pp. 165). Според друг *дефтер* за 1489 г., открит от Х. Иналджък, в Босна има 4500 мюсюлмански и 25 000 християнски домакинства. Изглежда, в рамките на тези двадесет години ислямизацията нараства стабилно (Lopašić 1994, pp. 165). Според А. Ханджич до средата на XVI в. по-голямата част от селата в района на Биелина (дн. Биелина, Североизточна Босна и Херцеговина) пре-

минават към исляма. Той отчита това по наличието в османските регистри на мъже с мюсюлмански имена, но с християнски бащини имена (Handžić 1965, pp. 62 – 63).

Според А. Ханджич най-ранните турски описи дават неясна информация за богомилите и по-конкретно такава може да бъде засечена само в топонимите, тъй като голяма част от еретиците са прогонени или принудени да се приобщят към католицизма по времето на крал Стефан Томаш (1444 – 1461).[8] Между окончателното завладяване на страната от османците и началото на ислямизационните процеси изминава период от около две десетилетия. С идването на новата власт започват и миграционни процеси не само на тюркско население, но и на местно балканско, сред което значимо място заемат власите, принадлежащи предимно към православието (Zhelyazkova 2002, pp. 231 – 233; Džaja 1984, pp. 44 – 47). Новите обитатели се заселват в региони, където никога не е имало хомогенна религиозна среда. По този начин както православните, така и католиците започват да приемат поравно исляма. В средата на XVI в. броят на мюсюлманските домакинства нараства до 40 %, а в някои селища броят на обръщенците възлиза на повече от половината от общия брой мюсюлмански домакинства (Handžić 1970, pp. 5 – 48).[9]

Сведенията от ранните османски извори са коментирани в изследванията на С. Джая и Н. Малкълм и показват, че масовата ислямизация в Босна не започва веднага след завоеванието, а по-скоро през 80-те години на XV в. в сърцето на Босна и доста по-късно към други части – Западна Херцеговина, Североизточна Босна и Западна Босна, в зависимост от стабилизирането на новата власт по места.[10] Пълна интензивност се наблюдава докъм средата на XVI в. Цялата Североизточна Босна е била приблизително 1/3 мюсюлманска до 1533 г. и 40% мюсюлманска до 1548 г. (Malcolm 1994, pp. 52 – 53). След това настъпва известно забавяне поради териториалното разширение на империята към Хърватия и Унгария. Западните източници в края на XVI и началото на XVII в. съобщават за абсолютно мюсюлманско мнозинство в Босна и относително такова в Херцеговина (Džaja 1984, p. 80).

Ислямизацията е продължителен процес, който в първата си фаза няма масов характер (Vasić 1985, p. 5). Изследователите на Босна заключават, че османското завоевание води до демографски изменения в Босна и поставят началото на един психологически преход към религиозни конверсии. От една страна, статутът *зимма*[11] гарантира запазването на християнските институции, но от друга – ограничава християните като „второкласни“ поданици и по този начин намалява духовната им устойчивост и съответно се улеснява верската промяна. За процеса на ислямизация способстват интензивното османско-ислямско урбанизиране, широката търпимост към религиозния синкретизъм и криптохристиянството и донякъде дискриминиращата данъчна политика. Всичко това тласка босненското население към ислямизация.

Причините за нейната интензивност сред босненското селячество се намират във взаимодействието между ориенталския урбанизъм, налаган в една патриархална семейна среда, и приемливите данъчни облекчения (Handzić 1966 – 1967, p. 12; Džaja 1984, pp. 92 – 93). Много важен историографски аспект в тази връзка е ролята на дервишките братства в процеса на ислямизация. В ранна османска Босна хетеродоксията на ордените е тази, която комуникира с местните общности и като цяло – с масовото съзнание (Zhelyazkova 1990, pp. 144 – 145; Adanır 2002, pp. 293 – 294; Gramatikova 2011, pp. 192 – 193; Aršćerić-Todd 2015, pp. 31 – 79).

Ислямизационните процеси започват в края на XV в. и стават особено интензивни през първата половина на XVI в., като през втората половина на века се проявяват и техните количествени и качествени резултати. Също така изследователите изтъкват ролята на босненци в османските Западни Балкани и управлението на страната. Затишието на по-нататъшните османски завоевания в Европа променя живота в Босна като гранична провинция срещу християнския свят през XVII и XVIII в. Областта има все повече отбранителна позиция, с изложени на опасност граници и възможности за социални напрежения.

Легенди и мистификации за връзката между богомилството и ислямизацията

С установяването на османците в Босна през втората половина на XV в. изчезват три институции – Босненското кралство, „Босненската църква“ и средновековната босненска аристокрация. За отношенията и взаимодействията на тези три институции в навечерието на завоеванието в историографията се налага следното схващане: завладяването на страната се осъществява с помощта на богомилите, които са подложени на гонения и избират мюсюлманското управление пред християнското. Много скоро богомилите приемат исляма и изграждат ядрото на местната аристокрация[12] (Džaja 1984, p. 23). Изследователите посочват като първоначален стадий ислямизацията на балканската аристокрация с цел запазване на старите позиции. Тези констатации са един от аргументите за специфичния случай на Босна като гранична османска провинция (Adanır 2002, p. 295). Впоследствие към исляма са привлечени и други немюсюлмани от обикновеното население, желаещи да променят своя статус и начин на живот. Учените в повечето случаи дават предполагаеми резултати за демографските изменения, за социалната прекатегоризация или за вписването в нов обществен и религиозен кръг.

Според С. Джая единственият разказ за политическата измяна на богомилите е сведението на папския легат Никола от Модруш, според когото крепостта Бобовац пада в османски ръце заради предателството на бившия „богомил“ Радак (Solovjev 1949, p. 50; Džaja 1984, p. 27; Filipović 2013, p. 16; pp. 23 – 24).

Това сведение обаче не се потвърждава от други източници.[13] Насилствените покръствания, целящи унищожаването на „Босненската църква“, са регистрирани от Римската курия – 12 хил. души приемат кръщението, а тези, които остават да живеят в ерес, напускат страната. Авторът представя сведение от Венецианския архив, опровергаващо склонността на богомилите да съдействат на завоевателите. В споменатия извор се съобщава за желанието на един от богомилските водачи – гост Радин – да потърси убежище на венецианска територия през 1466 г. за себе си и 50 – 60 души от своята секта (Džaja 1984, pp. 26 – 27). Според тези източници босненците са принудително покръстени или прогонени и при идването на османците богомили вече няма (Džaja 1984, p. 27). А. Желязкова смята тези данни и изводи за неубедителни и че не е възможно за такъв кратък период богомилите да изчезнат, мигрират или да се покръстят. Естествено, това се случва, но не в такива размери, каквито посочва според нея Джая. Авторката изтъква, че богомилството е само детайл от един сложен комплекс от политически и социални предпоставки, които обуславят османската експанзия и съответно приемането на исляма (Zhelyazkova 1990, p. 124). Всъщност последните изследвания за региона разкриват сериозно обезлюдяване в Босна и е възможно действително еретиците да са малко или да напускат страната преди окончателното падане под османска власт. Много е сложно да се дават категорични оценки, тъй като не е ясно колко хора живеят в селата преди идването османците и изготвянето на първите регистри (Filipović 2017, pp. 82 – 83). Промените и обезлюдяването едва ли са свързани само с османската експанзия и новото управление или само поради натиска върху членовете на „Босненската църква“ да приемат католицизма. Не бива да се пропускат и влашките миграции, които се развиват постепенно в продължение на век и половина (Fine 1975, p. 381). Но тези констатации само засилват чувствителността на въпроса за връзката между ереста и обръщането в исляма.

Почитателите на богомилската теза обаче използват един интересен източник за своята теория. За да я защити, босненският историк М. Хаджияхич в някои свои статии анализира т. нар. „Куновски запис“ (Hadzijahić 1969, p. 559). Писанието е открито през 1905 г. от босненски селяни в околностите на град Фоча (Източна Херцеговина) в едно паднало борово дърво. Текстът е съчинен на два езика – латински и славянски (използвана е кирилица). Хаджияхич датира възникването на документа – чрез сравнение на имената в писанието (приблизително тридесет мюсюлмански имена) с имената от един османски дефтер от 1585 г. – във времето между 1560 – 1565 г. Латинската част от „Куновския запис“ е разделена на няколко части – апокрифна легенда, цитати от библейски текстове, едно политическо изречение.[14] Според С. Джая латинският език и политическата фраза в текста са доказателство за произхода му от средите на босненските францисканци. За славянската част от записа изследователят

предполага, че е съчинена от сръбски православни монаси и включва народна демонология, чиято характеристика е умерен дуализъм.[15] Освен това в амулета от Куново няма следи от босненска еретическа неприязън към Църквата. От това следва според С. Джая, че този синкретичен извор не предлага теологична или културна аргументация за континуитета между богомилството и исляма. Документът представлява комбинация от две писания от различен произход. Както пише авторът, Хаджияхич се опитва да търси синкретизъм при босненските мюсюлмани в богомилството и славянството, за да гарантира както пред хърватите, така и пред сърбите, историческата самобитност на босненските мюсюлмани (Džaja 1984, pp. 86 – 87).

Подобно на С. Джая, Н. Малкълм също отрича богомилската теория за ислямизацията на Босна. Според него процесът на ислямизация отнема много поколения и ако източник на конвертити е „Босненската църква“, би могло да се намери свидетелство за това в османските регистри. Регистрите показват по-малко от 700 индивидуални обръщенства за около 150 години. Авторът смята, че да съдействаш на османците, е далеч от това да приемеш исляма. Единствената връзка, която може да се направи между „Босненската църква“ и ислямизацията, според него е индиректна и негативна. Босна е имала слаба и разделена църковна история до завоеванието. В някои области е имало три различни църкви, действащи в съперничество помежду си, като по-голямата част от Босна е обхваната от „босненската“ и католическата църква. Нито една от тях до края на босненското кралство не е подкрепена от държавната политика и нито една от тях не е имала установена териториална система от енории и енорийски свещеници (Malcolm 1994, pp. 27 – 57).

Босненските надгробни паметници *(стечи, стечки)*

В Босна и Херцеговина се намират огромен брой надгробни плочи, за които е издадена доста литература. Селяните наричат камъните с различни имена. Най-разпространено сред тях е „гръцки гробове“, в популярните книги са „богомилски надгробни плочи“, а в научната литература – *стечи* (Wenzel 1962, p. 102; Fine 1975, p. 88). Теорията, че тези камъни са богомилски надгробия, е отдавна отхвърлена от специалистите, но тук съвсем накратко ще се спра на някои постановки.

А. Соловьов, като поддръжник на богомилската теория, се опитва да разкодира религиозния символизъм на загадъчните надгробни плочи – *стечи* (*стечки, стели*) на средновековна Босна и да ги свърже с неоманихейската хетеродоксия и богомилството. В тази историографска линия се вписват и изследванията на М. Хаджияхич (Solovjev 1953, pp. 1 – 103; Solovjev 1959, pp. 173 – 198; Hadzijahić 1969, p. 558).

Има обаче историци, които се съмняват в богомилския произход на тези *стечки*. М. Милетич, разглеждайки въпроса от археологически позиции, се

противопоставя на тезата на Соловьов, твърдейки, че онези орнаменти, които тя изследва от босненските стели, трудно могат да се разглеждат в условията на неоманихейския символизъм. Вместо това тя предполага, че „Босненската църква“ е монашеска институция, попаднала под влиянието на историческата традиция (Adanır 2002, p. 287).

В своите проучвания М. Венцел по-категорично разобличава богомилската теза, заключавайки, че *стечите* започват да се издигат и са построени от жителите коневъди, известни като власи.[16] Тя определя вида декорация като „влашки тип“, тъй като поминъкът на тези номади повлиява на изображенията. Представени са ловни сцени с елени, конници – заедно и групово, с жени между тях и т. н. (Wenzel 1962, p. 108).

Венцел смята, че много от символите са често срещани в средновековното европейско изкуство и нямат връзка с дуалистичните учения. Те изобразяват мотиви, свързани със светския и военния живот. Чрез анализ на надписи, стил и географски локализации авторката доказва, че те принадлежат на номадите и полуномадите власи (Wenzel 1962, pp. 108 – 116; pp. 139 – 143). В друга статия Венцел изразява убеждението си, че „Босненската църква“ няма нищо общо с еволюцията и стила на тези надгробни камъни, и се опитва да разкрие смесването на ислямски и западни форми в тях (Wenzel 1994, pp. 223 – 224). Археологическите проучвания за XVI в. регистрират при една част от паметниците (около 20 на брой) приемственост между средновековните *стечи* и ислямските надгробни плочи (*нишан*) по отношение на формата и шрифтовете (Džaja 1984, p. 61).

Дж. Файн-младши, след подробен коментар на всички извори, стига до заключението, че само чрез широко въображение при анализа на символите някои мотиви от босненските надгробни камъни могат да се асоциират с дуалистични вярвания. Още повече че голяма част от *стечите* са създадени в регион извън границите на Босна и повечето от тях, изглежда, се появяват от средата на втората половина на XIV в. Файн-младши предполага, че *стечите* са създавани от всеки, който е достатъчно богат, за да си го позволи – католици, православни, членове на „Босненската църква“, и че е погрешно да се свързват с конкретна религия, тъй като мотивите са светски по своята същност. Издигането на плочите не е ограничено до определена конфесия (Fine 1975, pp. 89 – 90). Това обаче не означава, както пише Ф. Аданър, че няма надписи, съдържащи информация за „Босненската църква“. Подобни надписи има от XV в. и те затвърждават общото впечатление, че между 1440 – 1460 г. дуалистичните вярвания в Босна се разрастват (Adanır 2002, p. 288). В своето изследване Дж. Файн-младши се спира именно на тези надгробни надписи, които дават информация за последователите на „Босненската църква“. Те са общо 8 на брой и се отнасят за ръкоположени членове на църквата. Авторът коментира местоположението, изображенията, съществуването на думите

„стройник“ и „гост“, наличието на розетки, изображението на жезъл и т. н., което показва, че *стечите* са изграждани от представители на различни конфесии в средновековна Босна (Fine 1975, pp. 260 – 262).

Богомилството и ислямът – теологични аспекти

Въпреки че дискусията за връзките между богомилството и ислямизацията достига някакъв научен консенсус, в края на миналия век богомилската теория започва да се възражда във връзка с военния конфликт в бивша Югославия. Най-устойчивата историографска линия в твърдението, че членовете на „Босненската църква“ са богомили, които не само приемат исляма, но и улесняват завладяването на страната от османците, продължава да се поддържа (Arščerić-Todd 2022, p. 221). Възраждането на тези теории в редица изследвания на босненски историци връща отново дискусиите по темата и ги оформя като един от най-спорните академични проблеми от XIX век досега. И. Аршчерич-Тод посочва, че в цялостното разглеждане на темата все още една от предпоставките за богомилската теория остава недостатъчно изследвана или подминавана. Става дума за твърдението, че богомилите се обръщат към исляма поради приликите между теологията на исляма и богомилството. Авторката основателно отбелязва, че един от факторите, допринасящ за устойчивостта на богомилската теория, е липсата на проучване на произхода на тази версия (Arščerić-Todd 2022, pp. 213 – 216).

Теологията на дуалистичните движения, произлизащи от манихейството, включва идеята за съществуването на двата принципа – Доброто и Злото, изразители съответно на духовния и материалния свят. Това схващане обаче е в противоречие с монотеистичните религии. Според И. Аршчерич-Тод това е причината поддръжниците на тезата за богомилството и конверсията в исляма да не обсъждат подробно богомилското учение, а избират да представят богомилски практики в своите аргументации (Arščerić-Todd 2022, pp. 224 – 225). Изследователката се опитва да докаже, че тези практики също са несъвместими с исляма, като посочва конкретни примери от въвеждането на тази теза в историографията. Тя дава пояснения от основни богомилски вярвания, като отхвърлянето на всички църковни символи, включително на кръста и кръщението. Също така посочва непризнаването на брака и забраните за убиването и консумирането на животни или за получаването на милостиня. Особено последните изброени са от значение за мюсюлманите и важна част от ежедневието им (Arščerić-Todd 2022, p. 227). И. Аршчерич-Тод твърди, напълно основателно, че богомилските практики не могат да бъдат разглеждани изолирано от дуалистичната теология, която ги определя, и поради тази причина не може да се говори за обща основа между ереста и исляма (Arščerić-Todd 2022, p. 228).[17] Според нея богомилските практики са зависими от дуализма и са несъвместими с

ислямските (Arščerić-Todd 2022, p. 228).

Заключение

Ислямизацията на Балканите под османска власт е дълъг и сложен процес, протичащ с различни степени на интензивност в зависимост от региона, и изисква много задълбочен подход. Повечето автори са на мнение, че въпреки че все още продължават да съществуват някои крайни интерпретации, основната тенденция за връзката между богомилството и ислямизацията е ясно насочена към успокояване на дискусията.

Дълго време е смятано, че османската окупация на Босна е улеснявана от богомилите, тъй като те търпят преследвания от страна на католиците и предпочитат да съдействат на мюсюлманската власт. След османското завоевание мнозинството от тези богомили приемат исляма и формират висшата класа на провинцията. Преразглеждането на тази позиция е направено до голяма степен възможно благодарение на възхода на османистичните изследвания след 1945 г. Установено е, че изследването на османски извори има „отрезвяващ ефект“ върху онези, които възлагат главна роля на дуализма в ислямизацията на Босна (Adanır 2002, p. 290). Османската босненска аристокрация се състои от различни, но предимно южнославянски етнически елементи, където участието на местните босненци е относително скромно. Според С. Джая босненското средновековно селячество е основният дял в процесите на ислямизация, но участието на имигрираните власи в тези конверсии също не е малко (Džaja 1984, p. 224; Malcolm 1994, pp. 51 – 81).

Изглежда, тезата за взаимодействието между ереста и ислямизацията се възпроизвежда и намира актуалност поради идеологически и национални дебати, а не толкова заради наличието ѝ в историческите и материалните извори за миналото на Босна. Сравнението на различните историографски тези, изграждани повече от столетие, подсказва необходимостта от богомилската теза за поддържането на съвременната босненска идентичност. Всъщност причината за съсредоточаването върху автохтонността на босненци и средновековните митове, отнасящи се до религиозната различност от останалото балканско население, трябва да бъде търсена в развитието на балканските национализми и последните военни конфликти в бивша Югославия.

За босненските мюсюлмани е важно да се представят като потомци на представители на църква, различна от тези на сърбите и хърватите, а обръщането им в исляма е израз на тяхното противопоставяне на преследването на официалните църкви и отстояването на различна идентичност. Тяхното културно развитие като мюсюлмански поданици им отрежда една по-особена позиция не само в османския свят, но и в съвремието.

Благодарности и финансиране

Настоящата публикация е подготвена по проект „Богомилството в историята и наши дни“ – договор № КП-06-Н80/8 от 7. 12. 2023 г., осъществен с финансовата подкрепа на Фонд „Научни изследвания“.

БЕЛЕЖКИ

1. Надгробни плочи.
2. На базата на мистичния суфизъм възникват мюсюлмански ордени, които в голяма степен са продукт на тюркско-персийското смесване, формирало се през XI – XIII в. в Средна Азия (Gradeva, Ivanova 1998, p. 30; Gramatikova 2011, pp. 44 – 176).
3. Термините „потур“ и „потурнак“ се използват не само за босненските мюсюлмани, но и за българските и македонските обръщенци. Думата „потур“ е съставена от две части: „по“ – половин, и „турчин“, което е равнозначно на полумюсюлманин. „Потур“ се свързва също и с патарен, богомил. М. Хаджияхич посочва, че названието има две значения – едното е селянин, а другото – полумюсюлманин: (Solovjev 1949, p. 59; Džaja 1984, pp. 67 – 68; Malcolm 1994, p. 59).
4. Без убедителни доказателства авторът приема, че доброволното обръщенство в исляма и желанието за включване на децата на новите мюсюлмани в еничарския корпус се отнася до бившите еретици, които губят своите водачи в лицето на авторитетните си старейшини (Solovjev 1949, pp. 51 – 52).
5. По-подробно за завладяването на страната и осмислянето на този въпрос в историографията виж: Filipović 2013; Filipović 2017.
6. Повече за административното разпределение на страната според изследвания регистър: (Okiç 1960, p. 115).
7. М. Т. Окич смята, че „*кристиян*“ се отнася до „съвършените“ богомили, които стриктно спазват всички задължения, и че тази група може да се разглежда като част от йерархията на „Босненската църква“ (Okiç 1960, p. 115).
8. Повече за религиозните и политическите промени виж: Fine 1975, pp. 299 – 303.
9. Става дума за нахиите, част от които са Зворник, Горна и Долна Тузла, Грачаница и др.
10. Обобщаващ коментар върху най-ранните регистрации на османска Босна виж повече: Filipović 2017, pp. 79 – 97.
11. *dhimma/zimma* – юридически и социален статут в мюсюлманската държава, отнасящ се до немюсюлманите, който дава гаранции на поданиците за запазване на имуществото и изповядването на религията при определени условия. Този принцип в османската държава довежда до разделение на обществото по етноконфесионален признак (Ivanova 2006, pp. 142 – 146).

12. Въпросите за приемствеността и формирането на босненската мюсюлманска аристокрация са обект на други историографски дискусии, тъй като е трудно да се докаже трансформацията на бившия босненски елит в новите условия. По-подробно: (Džaja 1984, pp. 32 – 37; Malcolm 1994, p. 64; Adanır 2004, p. 291).
13. Съвременните изследвания показват, че падането на Босна под османска власт е процес, продължил няколко десетилетия, а не е в резултат на богомилското предателство. По-подробно виж обобщенията във: Filipović 2013, pp. 23 – 26.
14. Изречението е следното: Ad honorem Dei et patriae liberationem. – „За честта на Господ и за освобождението на родината“ (Džaja 1984, p. 86).
15. Липсата на медицински съображения в текста, както и споменаването на конкретните на имена на ангели и демони и призоваването на различни библейски канонични фигури и християнски светци насочва С. Джая, че става дума за източнохристиянски народен екзорсизъм (Džaja 1984, p. 86).
16. В края на XIV и през XV в. власите поемат контрол над керваните, които преминават през Западните Балкани, участват активно в икономическия живот (развитието на миите, търговията, скотовъдството и др.) и според някои автори, поради контактите със Запада, повишават своя статус, подражавайки на западната аристокрация. Изследователите стигат до извода, че изграждането на пищни паметници с изображения на коне е характерно за хора от различни прослойки, но най-вече за този, който е достатъчно заможен (Fine 1975, p. 90).
17. Друг интересен аспект, свързан с пренебрегването на вярванията и възгледите на богомилите и мюсюлманите в изследванията, подкрепящи приемствеността между ереста и последната монотеистична религия, се отнася за ролята и природата на Исус Христос. Богомилите смятат, че тялото на Божия син е създадено от Сатаната, докато за представителите на исляма той е човешки пророк. Всички тези сравнения са подходящи за отделни изследвания (Arščerić-Todd 2022, p. 228).

ЛИТЕРАТУРА

АНГЕЛОВ, Д. 1961. *Богомилството в България. Второ основно преработено и допълнено издание.* София: „Наука и изкуство“.

АЛЕКСИЕВ, Б. 2005. *Фолклорни профили на мюсюлмански светци в България.* София: АИ „Проф. Марин Дринов“. ISBN 954-430-969-1.

ГРАДЕВА, Р., С. ИВАНОВА. 1998. Изследване на историята и съвременното състояние на мюсюлманската култура по българските земи – народен и висок пласт. В: *Мюсюлманската култура по българските земи*. София: МЦПМКВт. 2, с. 9 – 53. ISBN 954-8872-13-7.

ГРАМАТИКОВА, Н. 2011. *Неортодоксалният ислям в българските земи. Минало и съвременност.* София: ИК „Гутенберг“. ISBN 978-954-617-110-8.

ИВАНОВА, С. 2006. Преди да се роди българският милет. В: *Държава&църква – църква&държава в българската история*. Съст. Г. Ганев, Г. Бакалов, И. Тодев. София: УИ „Св. Климент Охридски“. с. 140 – 169. ISBN 954-07-2256-X.

СОЛОВЬОВ, А. 1949. Нестанак богомилства и исламизација Босне. *Godišnjak istoriskog društva Bosne i Hercegovine*, 1, с. 42 – 79.

СТАЙНОВА, М. 1986. Ислам и исламская религиозна пропаганда в Болгарии. В: М. С. Мейер (ред.). *Османская империя: система государственного управления, социальные и этнорелигиозные проблемы*. Москва: Наука, с. 83 – 102.

ЖЕЛЯЗКОВА, А. 1986. Некоторые аспекты распространения ислама на Балканском полуострове в XV – XVIII вв. В: М. С. Мейер (ред.). *Османская империя: система государственного управления, социальные и этнорелигиозные проблемы.* Москва: Наука, с. 103 – 116.

ЖЕЛЯЗКОВА, А. 1990. *Разпространение на исляма в западнобалканските земи под османска власт XV – XVIII век*. София: Издателство на БАН.

ОБОЛЕНСКИ, Д. 1998. *Богомилите. Студии върху балканското новоманихейство*. София: Златорогъ. ISBN 954-437-055-2.

ADANIR, F. 2002. The formation of a “Muslim” nation. In: F. Adanir and S. Faroqhi (Eds.). *The Ottomans and the Balkans. A discussion of Historiography.* Leiden, pp. 267 – 304. ISBN 9004119027.

ANDRIĆ, I. 1924. *Die Entwiklung des geistiges Lebens in Bosnien unter der turkischen Herrschaft.Graz*.http://www.literature.at/viewer.alo?objid=1369&viewmode=fullscreen&rotate=&scale=2.5&page=19 (достъпен на 17. 10. 2025).

ARŠČERIĆ-TODD, I. 2015. *Dervishes and Islam in Bosnia. Sufi Dimensions to the Formation of Bosnian Muslim Society*. Leiden: Brill. ISBN 978-90-04-28844-7.

ARŠČERIĆ-TODD, I. 2022. Patarenes, Protestants and Islam in Bosnia: Deconstructing the Bogomil Theory. *Islam and Christian-Muslim Relations*, vol. 33, no.3, pp. 213 – 234. https://doi.org/10.1080/09596410.2022.2121494.

DŽAJA, S. 1978. Die ‘Bosnische Kirche” und das Islamisierungsproblem Bosniens und der Herzegowina in den Forschungen nach dem Zweiten Weltkrieg. – *Beiträge zur Kenntnis Südosteuropa und des Nahen Orients*, 28, München: R. Trofenik.

DŽAJA, S. 1984. *Konfessionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegowina. Voremanzipatorische Phase 1463–1804*. München: Oldenbourg Verlag. ISBN 3-486-52571-9.

FILIPOVIĆ, E. 2013. Historiografija o padu Bosanskog Kraljevstva. In: BIRIN, A. (ed.) *Stjepan Tomašević (1461 –1463) – slom srednjovjekovnoga Bosanskog Kraljevstva.* Zbornik radova sa Znanstvenoga skupa održanog 11. i 12. studenoga 2011. godine u Jajcu, 11 – 28. ISBN 978-953-7840-22-8.

FILIPOVIĆ, E. 2017. The Ottoman Conquest and the Depopulation of Bosnia in the Fifteenth Century. In: RUDIĆ, S. (ed.) *State and Society in the Balkans Before and After Establishment of the Ottoman Rule.* Belgrade, pp. 79 – 101.

FINE, JR. J. 1975. *The Bosnian Church: A New Interpretation. A Study of Bosnian Church and Its Place in State and Society from the 13th to the 15th Centuries*. New York: Columbia University Press.

HADŽIJAHIĆ, M.1969. Jedan bogomilski relikt u kulturi bosahskih muslimana. *Pregled*, vol. 59, no. 4 – 5, pp. 558 – 566.

HANDŽIĆ, A. 1963. Postanak i razvitak Bijeline u XVI vijeku. – *Prilozi na orientalnu filologiu*, no. 12 – 13, pp. 45 – 74.

HANDŽIĆ, A. 1970. O islamizaciji u Sjeveroistocnoj Bosni u XV i XVI vijeku. *Prilozi na orientalnu filologiu*, no. 16 – 17, pp. 5 – 48.

MALCOLM, N. 1994. *Bosnia. A Short History.* Cambridge: Mackay of Chatman PLC. ISBN 0-333-61678-2.

LOPAŠIĆ, A. 1994. Islamization of the Balkans with Special Reference to Bosna – *Journal of Islamic Studies*, no. 5, pp. 163 – 186. ISSN 0955-2340.

OKIÇ, M. T. 1960. Le Kristians (Bogomiles Parfaits) de Bosnie d'après des documents turcs inedits. *Südost-Forschungen*, no. 19, pp. 108 – 133.

RUNCIMAN, S. 1982. *The Medieval Manichee. A Study of Christian Dualist Heresy*. Cambridge: Cambridge University Press.

SOLOVJEV, A. 1949. Nestanak bogomilstva i islamizatsija Bosne – *Godišnjak istoriskog društva Bosne i Hercegovine*, no. 1, pp. 42 – 79.

SOLOVJEV, A. 1953. Svedočanstva pravoslavnih izvora o Bogomilstvu na Balkanu. – *Godišnjak istoriskog društva Bosne i Hercegovine*, no. 5, pp. 1 – 103.

SOLOVJEV, A. 1959. Bogomilientum und Bogomiliengräber in den südslavischen Ländern. *Völker und Kulturen Südosteuropas. Kulturhistorische Beiträge*, Munich, pp. 173 – 198.

WENZEL, M. 1962. Bosnian and Herzegovinian Tombstones - Who Made Them and Why. *Südost-Forschungen*, 21, München, pp. 102 – 143.

WENZEL, M. 1994. Four Decorated Steles: The Influence of Islam on Bosnian Funerary Monuments – *Journal of Islamic Studies*, no. 5, pp. 221 – 241. ISSN 0955-2340.

REFERENCES

ADANIR, F. 2002. The formation of a "Muslim" nation. In: F. ADANIR AND S. FAROQHI (Eds.). *The Ottomans and the Balkans. A discussion of Historiography.* Leiden, pp. 267 – 304. ISBN 9004119027.

ANGELOV, D. 1961. *Bogomilstvoto v Bulgaria*. Vtoro osnovno preraboteno i dopalneno izdanie. Sofia: "Nauka i izkustvo". [in Bulgarian].

ALEKSIEV, B. 2005. *Folklorni profili na myusyulmanski svettsi v Bulgaria*. Sofia: AI "Prof. Marin Drinov". ISBN e 954-430-969-1. [in Bulgarian].

ANDRIĆ, I. 1924. *Die Entwiklung des geistiges Lebens in Bosnien unter der turkischen Herrschaft*.Graz.http://www.literature.at/viewer.alo?objid=1369&viewmode=fullscreen&rotate=&scale=2.5&page=19 (17. 10. 2025).

ARŠČERIĆ-TODD, I. 2015. *Dervishes and Islam in Bosnia. Sufi Dimensions to the Formation of Bosnian Muslim Society*. Leiden: Brill. ISBN 978-90-04-28844-7.

ARŠČERIĆ-TODD, I. 2022. Patarenes, Protestants and Islam in Bosnia: Deconstructing the Bogomil Theory. *Islam and Christian-Muslim Relations*, vol. 33, no.3, pp. 213 – 234. https://doi.org/10.1080/09596410.2022.2121494.

GRADEVA, R., S. IVANOVA. 1998. Izsledvane na istoriyata i savremennoto sastoyanie na myusyulmanskata kultura po balgarskite zemi – naroden i visok plast. In: R. GRADEVA & S. VANOVA (Eds.) *Myusyulmanskata kultura po balgarskite zemi.* Sofia: MTsPMKV, vol. 2, pp. 9 – 53. ISBN 954-8872-13-7. [in Bulgarian].

GRADEVA, R. 2012. Conversion to Islam in Bulgarian Historiography: an Overview – In: NIELSEN, J. (ed.) *Religion, Ethnicity and Contested Nationhood in the Former Ottoman Space*. Leiden: Brill, pp. 187 – 222. ISBN 978-90-04-21333-9.

GRAMATIKOVA, N. 2011. *Neortodoksalniyat islyam v balgarskite zemi. Minalo i savremennost.* Sofia: Gutenberg. ISBN 978-954-617-110-8.

DŽAJA, S. 1978. Die 'Bosnische Kirche" und das Islamisierungsproblem Bosniens und der Herzegowina in den Forschungen nach dem Zweiten Weltkrieg. *Beiträge zur Kenntnis Südosteuropa und des Nahen Orients*, 28, München: R. Trofenik.

DŽAJA, S. 1984. *Konfessionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegowina. Voremanzipatorische Phase 1463–1804*. München: Oldenbourg Verlag. ISBN 3-486-52571-9.

FILIPOVIĆ, E. 2013. Historiografija o padu Bosanskog Kraljevstva. In: BIRIN, A. (ed.) Stjepan Tomašević (1461 – 1463) – slom srednjovjekovnoga Bosanskog Kraljevstva. *Zbornik radova sa*

Znanstvenoga skupa održanog 11. i 12. studenoga 2011. godine u Jajcu, pp. 11 – 28. ISBN 978-953-7840-22-8.

FILIPOVIĆ, E. 2017. The Ottoman Conquest and the Depopulation of Bosnia in the Fifteenth Century. In: RUDIĆ, S. (ed.) *State and Society in the Balkans Before and After Establishment of the Ottoman Rule.* Belgrade, pp. 79 – 101.

FINE, JR. J. 1975. *The Bosnian Church: A New Interpretation. A Study of Bosnian Church and Its Place in State and Society from the 13th to the 15th Centuries*. New York: Columbia University Press.

HADŽIJAHIĆ, M. 1969. Jedan bogomilski relikt u kulturi bosahskih muslimana. *Pregled*, vol. 59, no. 4-5, pp. 558 – 566.

HANDŽIĆ, A. 1963. Postanak i razvitak Bijeline u XVI vijeku. *Prilozi na orientalnu filologiu*, no. 12 – 13, pp. 45 – 74.

HANDŽIĆ, A., 1970. O islamizaciji u Sjeveroistocnoj Bosni u XV i XVI vijeku. *Prilozi na orientalnu filologiu*, no. 16 – 17, pp. 5 – 48.

IVANOVA, S. 2006. Predi da se rodi balgarskiyat milet. In: G. Ganev, G. Bakalov, I. Todev (Eds.). *Darzhava&tsarkva – tsarkva&darzhava v balgarskata istoria*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 140 – 169. ISBN – 954-07-2256-X. [in Bulgarian].

MALCOLM, N. 1994. *Bosnia. A Short History*. Cambridge: Mackay of Chatman PLC. ISBN 0-333-61678-2.

LOPAŠIĆ, A. 1994. Islamization of the Balkans with Special Reference to Bosna – *Journal of Islamic Studies*, no. 5, pp. 163 – 186. ISSN 0955-2340.

OBOLENSKY, D. 1998. *Bogomilite. Studii varhu balkanskoto novomaniheystvo*. Sofia: Zlatoroga. ISBN 954-437-055-2. [in Bulgarian].

OKIÇ, M. T. 1960. Le Kristians (Bogomiles Parfaits) de Bosnie d'après des documents turcs inedits. *Südost-Forschungen*, no. 19, pp. 108 – 133.

RUNCIMAN, S. 1982. *The Medieval Manichee. A Study of Christian Dualist Heresy*. Cambridge: Cambridge University Press.

SOLOVJEV, A. 1949. Nestanak bogomilstva i islamizatsija Bosne. *Godišnjak istoriskog društva Bosne i Hercegovine*, no. 1, pp. 42 – 79.

SOLOVJEV, A. 1953. Svedočanstva pravoslavnih izvora o Bogomilstvu na Balkanu. *Godišnjak istoriskog društva Bosne i Hercegovine*, no. 5, pp. 1 – 103.

SOLOVJEV, A. 1959. Bogomilientum und Bogomiliengräber in den südslavischen Ländern. *Völker und Kulturen Südosteuropas. Kulturhistorische Beiträge*, Munich, pp. 173 – 198.

STAYNOVA, M. 1986. Islam i islamskaya religiozna propaganda v Bolgarii. In: M. S. Mejer (ed.). *Osmanskaya imperia: sistema gosudarstvenogo upravlenia, sotsialьnye i sotcialnie i etnoreligioznie problema.* Moskva, pp. 83 – 102. [in Russian].

WENZEL, M. 1962. Bosnian and Herzegovinian Tombstones – Who Made Them and Why. *Südost-Forschungen*, vol. 21, München, pp. 102 – 143.
WENZEL, M. 1994. Four Decorated Steles: The Influence of Islam on Bosnian Funerary Monuments. *Journal of Islamic Studies*, vol. 5, no.2, pp. 221 – 241. ISSN 0955-2340.
ZHELYAZKOVA, A. 1986. Nekotorie aspekti rasprostranenia islama na Balkanskom poluostrove v XV – XVIII vv. In: M. S. Mejer (ed.). Osmanskaya imperia: sistema gosudarstvenogo upravlenia, sotcialnie i etnoreligioznie problemi. Moskva, 103 – 116. [in Russian].
ZHELYAZKOVA, A. 1990. *Razprostranenie na islyama v zapadnobalkanskite zemi pod osmanska vlast XV – XVIII vek*. Sofia: Izdatelstvo na BAN. [in Bulgarian].
ZHELYAZKOVA, A. 2002. Islamization in the Balkans as a Historiographical Problem: The Southeasteuropean Perspective. In: F. Adanir and S. Faroqhi (Eds.). *The Ottomans and the Balkans. A Discussion of Historiography.* Leiden, pp. 223 – 266. ISBN 9004119027.

BOGOMILISM AND ISLAMISATION (HISTORIOGRAPHICAL ASPECTS)

✉ **Dr. Dzheni Ivanova, Assist. Prof.**
ORCID iD: 0009-0004-6245-9391
WoS Researcher ID: LRU-5576-2024
Bulgarian Academy of Sciences Institute for Historical Studies
E-mail: dzheni.ivanova@gmail.com